

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2025.1.84>

UOT: 398; 82-09

Xanımbacı Məlikzadə
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş. İstqalyyəti küç.26.
e-mail: melikzade1977@inbox.ru

KƏRKÜK XOYRATLARI İLƏ AZƏRBAYCAN BAYATILARININ OXŞARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə müəllif qeyd edir ki, müasir İraqın ərazisində mövcud olan Kərkük eli qədim tarixi torpağımızdır. Kərkükdə dil eyniliyi olan üç milyonadək soydaşımız yaşayır. Dünya sivilizasiyasında özünəməxsus yer tutan türk xalqları zəngin mədəni-bədii irs yaratmışlar. İllər keçdikcə türk xalqlarının müəyyən səbəblərə görə fəth etdikləri müxtəlif ərazilər, yaşayış tərzlərini əks etdirən sosial və psixoloji vəziyyət, yaşadıqları mədəni mühit və şərait onların dillərinə, məişətinə də təsirini göstərmişdir. Bu isə öz növbəsində folklor nümunələrində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Soydaşlarımızın folklor nümunələri bizim nümunələrlə eynilik bəzən isə çox oxşarlıq təşkil edir.

Çağdaş İraq-Türkman poeziyasında əsas yer tutan xalq şeirinin geniş yayılmış qollarından biri xoyratlardır. Xoyrat yeddi hecadan ibarət olub az sözlə çox məna yaradan, geniş mövzuları əhatə edən, musiqili sözlərlə ifadə olunan kiçik şeir parçalarıdır. Cinaslılar xoyrat, cinassızlar isə manilər adlanır.

Məqalənin sonunda vurğulanır ki, müasir dövərdə Türk Dünyası böyük bir coğrafiya olaraq çoxlu fərqli dövlətlərlə, mədəniyyətlərlə, yəni xarici mədəniyyət axını ilə üzbəüzdür.

Açar sözlər: Türkmən, Kərkük, bayatı, xoyrat, folklor.

Giriş

Dünya sivilizasiyasında özünəməxsus yer tutan türk xalqları zəngin mədəni-bədii irs yaratmışlar. İllər keçdikcə türk xalqlarının müəyyən səbəblərə görə fəth etdikləri müxtəlif ərazilər, yaşayış tərzlərini əks etdirən sosial və psixoloji vəziyyət, yaşadıqları mədəni mühit və şərait onların dillərinə, məişətinə təsir göstərmişdir. Bu isə öz növbəsində folklor nümunələrində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

İraqın ərazisində mövcud olan Kərkük eli qədim tarixi torpağımızdır. Kərkükdə bu gün bizimlə dil eyniliyi olan üç milyonadək soydaşımız yaşayır. Bizim doğma dilimizdə danışan adət-ənənəsi eyni olan bir xalqın bizlərdən bu qədər iraq düşməsi nə ilə izah edilə bilər? Hansı tarixi hadisələr uzaq ərəb məmləkətinə soydaşlarımızı gətirib çıxarıb? Bunu aydınlatmaq üçün tarixin səhifələrini bir qədər vərəqləmək lazım gəlir.

“1258-ci ildə Hülakilər son Abbasi xəlifəsini edam edib xəlifətə son qoyduqdan sonra Bağdadı və ətraf əraziləri yenidən Azərbaycana birləşdirirlər. Adətən işğalçılar əvvəlki işğalçıların səhv inzibati qurumlarını qaydaya salmağa çalışıblar. Qədim türk torpaqları olduğu üçün Hülakilər bu cür bölgü aparmışlar. Bu hal Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular dövründə də olub, Bağdad və onun ətrafı Azərbaycanın təbii əyalətləri sırasına daxil edilib. Şah İsmayıl da 1508-ci ildə eyni işi görüb, Bağdadı Azərbaycana birləşdirib. Vaxtaşırı ərəblər irəliləyib və türklər öz müstəqilliklərini yenidən bərpa edib. Təkcə Bayat qəbiləsilə bağlı 64 kəndin olması da bu ərazilərin qədimdən oğuzların yurdu olduğunu təsdiq

edir. Şah İsmayıl xeyli müddət bu yerlərin əhalisini onların öz doğma elinə qatıb, bu torpaqları Güney Azərbaycanla birləşdirib. Lakin sonrakı sərhədlər onları Azərbaycan torpağından ayrı salıb, 18-ci yüzilin ortalarından (1746) Azərbaycanla əlaqələri daha çox zəifləyib.

Akademik Ziya Bünyadovun qeyd etdiyi kimi, şimaldan cənuba doğru Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Marağa, Mərənd, Ərbil, Kərkük şəhərləri bir xətt üzrə yerləşib və Naxçıvanla Kərkükün arası 500 kilometrdən də azdır. Cənub-qərbi Azərbaycanla Kərkükün, Ərbilin arası daha yaxındır və cəmi bir neçə saatlıq yoldur”[4, s 14].

Doğma elindən ayrı düşmüş iraq türkmənləri yaşadıkları ağır-acıya baxmayaraq öz mənəvi dünyasını, milli varlığını, dilini, adət-ənənələrini uzun əsrlərlə qorumuş, zəngin ədəbiyyat yaratmışlar. Kərkük folkloru dedikdə İraq türkmənlərinin toplu halında yaşadığı Kərkük vilayəti – mərkəzi Kərkük şəhəri olmaqla bütün kənd və rayonların əhalisinin folkloru nəzərdə tutulur.

İraq türkmənlərinin folklorunda insanı beşikdən qəbrədək müşayiət edən xalq mərasim və nəğmələrindən tutmuş, inanclar, dualar, bayatı-xoyratlar, manilər, lətifələr, laylalar, oxşamalar, tapmacalar, atalar sözü və məsəllər, bənzətmələr, deyimlər, nağıllar, dastanlar, uşaq oyunları, acıtmalar, sanamalar, çaşırtmalara qədər bütün bu ədəbi məhsullarda folklorumuzun izlərini, əksini görməmək mümkün deyil. Bu baxımdan İraq türkmənləri arasında çox geniş yayılaraq sevilən, onların həyatının bütün məqamlarını özündə əks etdirən, bir sözlə soydaşlarımızın kimlik vəsiqəsinə çevrilmiş qədim janr olan xoyratdır.

Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının lirik janrları arasında bayatı ən çox yayılmışdır. Bayatılarda insan duyğuları, kədəri sevinci əks olunur. Bu populyar janrın adı kərkük türkmən ədəbiyyatında xoyrat adlanır. Xoyrat İraq-türkmən poeziyasının zirvəsi hesab olunur.

“Çağdaş İraq-türkmən poeziyasında əsas yer tutan xalq şeirinin geniş yayılmış qollarından biri xoyratlardır. İraq türkmənlərinin varlıq simvoluna çevrilmiş xoyratlar Azərbaycanda bayatılar kimi tanınır. Xoyratlar İraq türkmən ədəbiyyatında bütün şairlərin qələmini sınadığı bir şeir növüdür. Xoyratlarda İraq türkmənlərinin bütün dünyagörüşü, həyat tərz, doğumundan ölümünə qədər keçən yaş mərhələləri, sevinc və kədərləri öz əksini tapmışdır. İlk misrası üç, dörd və ya beş hecalı cinaslı sözlərdən ikinci, üçüncü və dördüncü misraları yeddili hecadan ibarət xoyratlar dərin düşündürücü gücə malik dördlülklərdir. Bəzən altı, səkkiz və daha çox misralardan ibarət olan xoyratlar cinas baxımından fərqlilik yaradır. Burada tam cinas, mürəkkəb cinas, cinasi-məfruq, cinasi-lahiqli, cinasi-naqis və muxərrəf cinas kimi adlar səciyyələnilir” [7].

“Ölməz sənət əsərləri səviyyəsinə yüksələn, xalqın dünənini, bu gününü, adət-ənənəsini, həyat tərzini öyrənməkdə əvəzsiz xəzinə olan xoyrat və manilər cinaslı və adi qafiyəli olmaqla iki yerə bölünür. Cinaslılar xoyrat, cinassızlar isə mani və ya maani adlanır. Xalq arasında “sağ sikkə”, “xalis altun” kimi tanınan, Əta Tərzibaşının “könuüllərdən fısqıran içli duyğuları min bir sədaqətlə əks etdirən parlaq güzgü” adlandırdığı xoyratlar da tam və naqis cinaslı olmaqla iki yerə bölünür. Tam cinaslı xoyratlarda cinaslar hərfi-hərfinə uyğun gəlir” [5, s.93].

Xoyrat yeddi hecadan ibarət olub az sözlə çox mənə yaradan, geniş mövzuları əhatə edən, musiqili sözlərlə ifadə olunan kiçik şeir parçalarıdır. Xoyratlar qədim zamanı təmsil edir və çağdaş ədəbiyyatda ayrıca yeri vardır.

XX əsrin əvvəllərində İraq türkmənlərinin dili, folkloru, ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı İraqdan kənarda ilk dəfə geniş həcmli məqalələrlə çıxış edən və bu istiqamətdə yorulmadan çalışan vətənpərvər ziyalı Həşim Nəhid Ərbil xoyratın milli kökə bağlı olduğunu, həmçinin xalq arasında rəğbət və etibar qazandığını göstərərək yazırdı:

“Şübhəsiz bu, milli bedii edəbiyyat şüurunun bir eseridir: “Kendini bilmək və kendi kendini sevmək” cümlesiylə milli şüurun hassası ifadə edilirsə görülür ki, “milli” damgasını taşıyan hər şey bu sevginin geniş hududu içərisinə birer-birer girir” [2, s. 18].

Xoyratlar bizim bayatılarla olduqca oxşarlıq təşkil edir. Bu oxşarlıq bəzən eynilik səviyyəsinə də görünür. Təkcə qafiyə quruluşu deyil, məna baxımından da eyni soylu xalqa məxsus olduğu bilinir. Azərbaycanlı oxuculara ilk dəfə kərkük bayatılarını çatdıran xalq şairi Rəsul Rza “İraq-Kərkük bayatıları” adlı kitabında bu barədə belə yazırdı:

“Görkəmli folklorşünas professor Məmmədhüseyn Təhmasib Kərkük xoyratlarının ruh, şəkil və ifadə təsiri baxımından Azərbaycan bayatılarından fərqlənmədiyini, eyni təxəyyül və eyni təfəkkürün məhsulu olduğunu göstərir və həmin fikrə Əta Tərzibaşı da haqq qazandırır”[3, s.23].

Hər iki xalqın bayatı-mani-xoyratlarının çeşidli növləri arasında tam eyni, yaxud az fərqlənən nümunələrə sıx rast gəlinir. Bəzi nümunələrə baxsaq daha aydın görə bilərik.

Azərbaycan
Apardı tatar məni
Qul eylər satar məni
Yarım vəfalı olsa
Axtarıb tapar məni [1, s.12].

Kərkük
Apardı tatar məni
Qul kimi satar məni
Yarım vəfalı olsa
Axtarıb tapar məni[6, s.49].

Yaxud aşağıdakı nümunələrdə:

Qurbanam xan gözüinə
Mənə baxan gözüinə
Yenə sürmə çəkibsən
Evlər yıxan gözüinə [1, s.67].

Qurbanam xan gözüinə
Mənə baxan gözüinə
Çox sürmələr çəkibsən
Evlər yıxan gözüinə [6, s.88].

Kərkük bayatılarında (xoyratlarda) elindən ayrı düşmüş bir xalqın kədəri, vətən həsrəti də əksini tapır.

Bağdad yolu Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədir.
Öz yarımı tanıram
Beli qıldan incədir [6, s.52].

Qədim şəhərimiz Gəncədən min kilometrə uzaqda olan, insanların dilində yaşayan şəhərimiz. Ümumiyyətlə Kərkük xoyratlarında və manilərində yaşadıkları ərazi ilə bağlı toponimlərə çox rast gəlinir. Bağdad, Kərkük ellərinə müraciət edilən nümunələrdən bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Bağdadın altı xərman
Qətlimə gəlib fərman.
Yar iki köynək geyib
Biri dərd, biri dərman [6, s.55].

Üz ağ Kərkük,
Cahanda üz ağ Kərkük.
Öləydim düşməyəydim
Mən səndən uzaq, Kərkük [6, s.65].

Yaxud:

Qurut göz yaşın, Kərkük

*Altundur daşın Kərkük.
Birləş, qardaşlarınla
Yüksələr başın Kərkük.*

Belə nümunələrdə doğma vətənin bağrından qopub uzaq ərəb ellərində qərib olan qardaşlara səslənir. Aşağıdakı nümunədə:

*Bağdadda xurmalıqlar,
Şatda üzər balıqlar,
Nə belə sevda olsun
Nə belə ayrılıqlar.*

Nəticə

Kərkük xoyratları ilə tanış olduqca müəyyən tarixi səbəblərdən bizdən iraq düşən bu gün İraq dövlətinin Kərkük, Ərbil şəhərində və bir neçə kəndlərində toplu halda yaşayan soydaşlarımızın ağrı-acısını görməmək mümkün deyildir.

Çağdaş dövrdə müharibə meydanına çevrilən, illərlə işğal altında tapdanan İraqda soydaşlarımızın yaşadığı məşəqqətli həyat Türk dünyasının, türkdilli xalqların problemlərindəndir. Təəssüf ki, təkcə İraq türkmanları deyil, bu gün cənublu soydaşlarımızın da ümumi türk xalqları birliyindən uzaq düşməsi, onların qeyri-türk xalqlarının tabeliyində yaşaması çoxəsrlik mədəniyyətlərinə təsirsiz qalmır.

Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyinin başqanı Əkbər Qoşalı deyir: "Türk Dünyası böyük bir coğrafiya olaraq çoxlu fərqli dövlətlərlə, mədəniyyətlərlə, yabançı mədəniyyət axını ilə üzbəüzdür. Çox zaman Türk Dünyasının içinə müxtəlif dünyabaxışlar məqsədyönlü və sistemli şəkildə gəlir. Buna qarşı "milli immunitet aktı" yaratmaq gərəkdir. Bu müqaviməti isə milli dəyərlərimizdən, etnoqrafiyamızdan, soykökümüzün şəhdi-şəkerindən, ədəbiyyatımızdan, mədəniyyətimizin, fəlsəfəmizin diqtə elədiklərindən ala, yarada bilərik. Olmayanları isə özümüz yaratmalıyıq [4, s.14].

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayatılar və manilər (2005). Bakı: Səda, s.100
2. Haşım Nahit Erbil. İrak türküleri. Qardaşlıq – kültür, sanat, folklor ve edebiyat dergisi. Sayı 5. İstanbul, 2000.
3. İraq-Kərkük bayatıları (1984) Bakı: Yazıçı, s.350
4. Qaliboğlu Elçin. "Türk Dünyasının ayrılmaz parçası – Kərkük" (2009). Xalq Cəbhəsi, 2009, 9 aprel. S.14.
5. Paşayev.Q.(2012) III c. Bakı: Təhsil, s.496
6. Rəsul Rza. "Kərkük bayatıları" (1968). Bakı: Azərnəşr; s.181
7. Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Azərbaycan-İrak (Kerkük) Türk Edebiyatı. Tərtibçi: S. Saatçı. VI c. T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara–1997.

Khanimbaji Malikzade

Similarities between the Kirkuk khayrats and the Azerbaijani bayatis

Summary

In the article, the author shows that the Kirkuk region within the territory of modern Iraq is our ancient historical lands. Today, nearly three million of our compatriots who share the same language with us live in Kirkuk. Turkic peoples, who occupy a special place in the world civilization, have created a rich cultural and artistic heritage. Over the years, the various territories conquered by the Turkish people for certain reasons, the social and psychological situation reflecting their lifestyles, the cultural environment and conditions they live in have also influenced their language and lifestyle.

The folklore examples of our compatriots are the same, sometimes very similar to our examples. Khayrats is one of the widespread branches of folk poetry, which has a central place in contemporary Iraqi-Turkmen poetry. Khayrats, which have become a symbol of the existence of Iraqi Turkmens, are known as Bayatis in Azerbaijan.

Khayrat consists of seven syllables and contains a lot of meaning with few words. Those with jinas are called khayrat, and those without jinas are called manis.

In the end, the author emphasizes that in the modern era, the Turkic World as a large geography faces many different states, cultures, and the flow of foreign cultures.

Key words: *Kirkuk, Turkmen, bayati, khayrat, folklore.*

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru **Samirə Əliyeva**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*